

JAY JOMAR F. QUINTOS

Si Jay Jomar F. Quintos ay kawaksing propesor sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Ang kanyang mga kritikal at malikhaing akda ay nalathala na sa iba't ibang lokal at internasyunal na publikasyon. Kasalukuyan niyang tinatapos ang kanyang doktorado sa Indigenous Studies sa The University of Otago, Ōtepoti, Aotearoa.

BUWAYA

Mabilis na kumalat sa buong lungsod ang balita hinggil sa bangkay ng lalaking natagpuan sa tinitibag na abandonadong gusali. Halos isang taon matapos lamunin ng rumaragasang apoy ang tatlong palapag na estruktura, muli na namang ginimbal ang lungsod sa pagkabigla sa pagkakasuklas sa bangkay sa unti-unti nang gumuguhong pundasyon ng edipisyo. Noong una’y kinatitirikan ito ng isang mall na ilang dekada ring nagsilbi bilang merkado at tagpuan sa lungsod. Ngunit binabanggit na bunsod nang sala-salabid na alambre ng kuryente na animo’y sawa na pumulupot sa kisame, tinupok ng apoy ang buong gusali na kumitil sa buhay ng tatlumpu’t walong manggagawa.

Laman ng balita sa lokal na radyo at telebisyon kung papaanong hindi kabilang ang bangkay ng lalaki sa mga manggagawang nasunog ng buhay noong nakaraang taon. Mayroong usap-usapan na ilang araw pa lamang namamatay ang lalaki kaya’t imposibleng kasama siya sa bilang ng mga biktima ng sunog. Nakahandusay ang katawan nang matagpuan ito, umaalingasaw na raw ang amoy na sumasama sa makapal na simoy ng hangin. Hindi na makilala ang mukha bunsod ng pagkaagnas, at kinutkot na ng iba’t ibang elemento ng gusali ang balat. Tinatayang nasa pagitan ng isa hanggang dalawang linggo na ang itinatagal ng bangkay. Ang sabi pa sa ulat, nasa 23 hanggang 30 taong gulang ang edad nito, katamtaman ang taas na hindi bababa sa limang talampakan, may suot-suot na pulang polo at maong na pantalon, at may tangang Unisilver na relo sa kaliwang pulso.

Nang mabanggit sa balita ang detalye ukol sa pulang polo at Unisilver na relo, agad siyang nakaramdam nang hindi maipaliwanag na kaba. Inuulinigan lamang niya ang balita sa telebisyon at hindi ganap na tumutunghay sa imahen nito. Ngunit, bigla niyang naalala si Lando na halos dalawang linggo na ring hindi pumapasok sa trabaho. Nawala ito na parang bula na hindi man lamang nagpaalam kung saan pupunta. Iniisip niya na maaaring umuwi ito sa kanilang bayan sa Kabacan. Ngunit may kung anong kaba siyang naramdaman nang maalalang suot-suot ni Lando ang paborito niyang pulang polo at ang bago nitong relo noong huli silang magkita. Natatandaan niya ang kaniyang panakaw na pagsulyap kay Lando sa salamin habang hinuhubad nito ang uniporme sa trabaho at isinusuot ang pulang polo. Malinaw din sa kaniyang alaala kung papaano inayos ni Lando sa kaliwa nitong pulso ang Unisilver na relo.

Sa susunod na buwan ay mag-aanim na buwan na sila ni Lando sa pinapasukang trabaho. Magkasabay silang pumasok bilang trainee sa non-profit foundation na mayroong misyong alagaan ang iba't ibang uri ng mababangis at maaamong hayop na namamataan at nasasagip sa kalawakan ng lungsod at mga karatig na probinsiya. Lumilikha sila ng santuwaryo na maaaring maging tahanan ng agila, buwaya, usa, unggoy, at baboy ramo. Pagkalipas ng tatlong buwan sa trabaho, kapwa sila na-promote bilang biologist. Napagkakasya naman nila ang suweldong nakukuha mula sa non-profit foundation ngunit kung minsa'y ginigipit pa rin, lalo na para sa kaniya na kinakailangang magpadala ng pera para sa tinutustusang ina at mga kapatid sa Bunawan. Suwerte sila kung mayroong dinadagdag na bonus o incentive sa kanilang suweldo,

lalo na kung hindi nababawasan ang bilang ng sponsors mula sa mga politiko, mayayamang pamilya, at negosyante na nagbibigay ng donasyon upang maging pondo sa pagpapatakbo ng kalakhang foundation.

Nakaatang sa kanila ni Lando ang tungkuling pangasiwaan ang dalawang santuwaryo ng mga buwaya. Ang isa'y ang lunan kung saan pinararami ang lahi ng mga buwayang mula sa tubig alat. Sa kabilang santuwaryo naman namamalagi ang mga nanganganib na buwaya mula sa tubig tabang na kadalasang nasasagip at kinakailangan munang alagaan bago muling palayain. Ang buwayang mula sa tubig alat na siyang pinararami sa loob ng santuwaryo ang siyang maaaring ibenta, talupan ng balat, at saka katayin ang karne. Ang balat ng buwaya ang malimit na ibinebenta sa mga negosyong nakatuon sa bag at pitaka, habang ang karne naman nito ang siyang inihahanda ng mga kalapit na restaurant na sinasabing nakapagpapalusog at mabuting panlaban sa iba-ibang dumadapong sakit. Binabanggit na higit na malinamnam ang karne ng buwaya, lalo na ang galing sa tubig tabang, kumpara sa mga uri ng karne na kadalasang binebenta sa mga palengke.

Nang mahagip ng tingin niya ang imahen sa palabas na balita sa telebisyon, natunghayan niya ang maingat na pagbuhat sa bangkay ng lalaki sa ginigibang gusali. Nang masulyapan niya ang pulang-pulang polo at Unisilver na relo sa bahagyang pinalabong imahen ng nabubulok na katawan ng lalaki, naging matiim ang kutob niyang kay Lando nga ang bangkay na iyon.

Tatlong linggo bago ang huling pagkikita nila ni Lando, naganap ang hindi inaasahan. Isang Lunes ng umaga ay nagitla sila nang magkulang ang bilang ng anim na tubig tabang na buwaya sa santuwaryo. Ilang beses nilang inulit ang pagbibilang sa mga buwaya ngunit nagpapaulit-ulit din ang pagkukulang. Hinanap nila sa bawat sulok-sulok ng santuwaryo ang nawawalang buwaya ngunit hindi nila ito nakita. Ang inahing buwaya pa na inaasahang magluluwal ng itlog sa susunod na linggo ang nawawala. Sinubukan nilang silipin ang santuwaryo ng mga buwayang tubig alat na mayroong layo na halos isang daang metro, ngunit wala roon ang nawawalang tubig tabang na buwaya. Umaasa silang nakaalpas ang inahing buwaya at gumapang ito patungo sa karatig santuwaryo, ngunit hindi rin ito ang nangyari.

Agad nilang iniulat sa executive director ng non-profit foundation ang pagkawala ng inahing buwaya. Nakinig lamang ito at tila hindi nagulat sa kanilang iniulat. Kinakailangan daw magsagawa ng imbestigasyon na pangungunahan nila ni Lando. Mahinahon nilang tinanggap ang paanyaya na manguna sa imbestigasyon. Isa iyon sa mga pagkakataong wala silang lakas na humindi sa mga iniaatang sa kanilang gawain. Kahit na sila ang biologist na nakatalagang mangalaga sa mga buwaya, mayroon namang mga caretaker na nagbabantay dito ng buong magdamag at tuwing Sabado't Linggo. Ngunit nagpaubaya na sila sa utos ng executive director. Limang araw lamang sila kung pumasok sa santuwaryo sapagka't ang Sabado't Linggo ay nakalaan para sa kanilang pagpapahinga, dahilan upang hindi nila magagap ang lahat ng nangyayari sa mga buwaya. May isang caretaker na itinalaga ang executive board ng foundation na maaari nilang

tanungin. Ang caretaker na masyadong mailap kaya't hindi pa nila nakasalamuha sa halos limang buwang pagtatrabaho sa foundation.

Hindi ito ang unang beses na mayroong nawalang buwaya sa santuwaryo. Madirinig sa bawat sulok ng foundation ang mga bulong-bulongan ukol sa ilang kaso ng pagkawala ng mga buwaya noon. Bago pa man sila pumasok ni Lando sa foundation, naitala na ang halos pitong buwaya mula sa tubig tabang na nawala sa mismong santuwaryo. Ilang imbestigasyon na rin ang isinagawa ngunit kadalasan itong hindi natatapos. Walang nasusukol na may sala sa kaliwa't kanang pagkawala ng mga buwaya. Nababaon na lamang ito sa limot at saka muling magpapatuloy ang siklo ng trabaho sa foundation. Animo'y walang nagaganap na misteryo sa kung bakit o papaano nawawala at nagkukulang ang mga buwaya mula sa tubig tabang. Paulit-ulit din ang babala sa kanilang mga nagtatrabaho sa santuwaryo: hindi kinakailangang isapubliko ang pagkawala ng mga buwaya.

Ngunit para sa kanila ni Lando, ibang kaso ang pagkawala ng inahing buwaya. Paulit-ulit ang paalala sa kanilang mahigpit na bantayan ang santuwaryo. Malaking bagay din na kabuwanan na ng nawawalang inahing buwaya. Ibig sabihin, nalalapit na ang pagluluwal nito na kadalasang hindi bababa sa dalawampung itlog. Ipinagbabawal sa batas ang anumang paraan ng paghuli, pagpatay, at pagkukulang ng walang pahintulot sa mga buwaya mula sa tubig tabang. Batid nila ni Lando ang isinasaad sa RA 9147 ukol sa pangangalaga at pagpoprotekta sa mga nanganganib na hayop. Paulit-ulit nila itong binasa at pinag-aralan, lalo na ang mga parusang maaaring ipataw sa magkakasala. Kung papaanong

hindi bababa sa anim na taon ang maaaring pagkakapiit sa kulungan sa mga mapatutunayang nagkasala at kung papaanong hindi bababa sa animnapung libo ang maaaring maging piyansa sa pagkakakulong.

Ginagabayan ng batas ng tao ang mga nanganganib na hayop na kadalasang inaabuso ng tao. Sa kabila ng urbanisadong mukha ng lungsod at mga karatig nitong probinsiya, malaking bahagdan pa rin nito ang binubuo ng kabundukan na siya namang pinaliligiran ng gulpo. Ito ang mga espasyo kung saan kumakampay ang pakpak ng mga agila, kung saan sumisisid ang iba-ibang uri ng hayop sa hardin sa ilalim ng tubig ng mga karatig na isla, at kung saan nagpapaligsahan sa paggapang ang mga pagong at buwaya. Malayang humihinga ang mga hayop na ito sa kani-kanilang nilikhang tahanan, kahit na mayroong banta ng kasakiman dulot ng materyal na pangangailangan ng tao. Kung ang inahing buwaya mula sa tubig tabang ang pag-uusapan, malaking bagay ang pagkawala nito sa santuwaryo. Mahigpit ang pangangailangan ng foundation na protektahan ang mga buwaya mula sa tubig tabang, higit ang buntis at inahing buwaya. Bukod sa tinatayang hindi bababa sa labindalawang pulgada na haba ng inahing buwaya, mahalaga rin ang mailuluwal nitong itlog na kapag tuluyan nang nabiyak ay maaaring arugain muna ng ilang buwan sa santuwaryo at pagkatapos ay tuluyan nang maibabalik sa tubig tabang. Misyong foundation na ibalik sa kani-kanilang tahanan ang mga hayop na kinukupkop nito lalo na ang mga mayroong kakaunting bilang na lamang ng populasyon. Ito ang batas hinggil sa kalayaan sa kalikasan na kinakailangang tupdin.

Kung maisasapubliko ang pagkawala ng inahing buwaya mula sa tubig tabang, lilikha ito ng malaking balita. Nasa listahan na ng lokal na DENR ang pagluluwal nito ng itlog at pagkakadagdag sa bilang sa mga itinuturing nilang endangered species. Tagumpay nila para sa taong ito ang inaasahang pagluluwal ng itlog ng inahing buwaya. Isa rin ito sa nakatakdang ipagmalaki ng lokal na DENR sa paparating na selebrasyon ng Kadayawan.

Batid nila ni Lando na sila ang unang pagsususpetsahan sa pagkawala ng inahing buwaya. Bukod sa caretaker, sila ang may direktang ugnayan dito. Hinati nila ni Lando ang gawain sa imbestigasyon. Si Lando ang nakatalaga sa pakikipag-usap sa lahat ng kawani at manggagawa sa foundation na nakakasalamuha o mayroong ugnayan sa mga tubig tabang na buwaya. Siya naman ang naitalagang magbantay at magsiyasat sa mga santuwaryo tuwing gabi at maging hanggang Sabado't Linggo. Binigyan sila ng halos dalawang linggo upang matapos ang imbestigasyon at makapagbigay ng ulat hinggil sa pagkawala ng buwaya. Seryosong kaso ito na kinakailangang tugunan kaya't iniwasan nilang malaman ng publiko. Malaking isyu ito na maaaring magsangkot sa maraming tao at maging institusyon, kaya't kinakailangan itong maapula sa lalong madaling panahon. Bago pa sila ni Lando ang madiin.

Agad nilang inilista ang pangalan ng mga maaaring kausapin upang malaman kung anong araw at anong oras tuluyang nawala ang inahing buwaya. Isinulat niya sa isang notebook ang pangalan ng tagapagbantay tuwing Sabado't Linggo, ng tagapaglinis ng santuwaryo, at ng bantay na guwardiya sa foundation. Ibinigay

niya ang notebook kay Lando upang agad ding masimulan ang imbestigasyon.

“Basin kinahanglan pod ma-interview ang officer-in-charge ug executive director sa foundation?” tugon ni Lando sa kaniya nang basahin nito ang mga kinakailangang imbestigahan kung saan wala ang pangalan ng officer-in-charge at executive director. Ngunit sa palagay niya’y hindi na ito kailangan. Bakit nga ba kinakailangan pang interbyuhin ang mga nakatataas sa kanila hinggil sa pagkawala ng inahing buwaya. Baka lumabas na maging ang mga nakatataas sa kanila ay pinaghihinalaan sa naganap na pagkawala ng buwaya.

“Ngano diay? Kita lang ba ang puyde mahimong suspect? Kung ganahan sila madakpan ang nagkawat sa buwaya, kinahanglan mag-cooperate tanan.” Wala siyang naidugtong sa naging tugon ni Lando. Napaisip siya kung bakit nga ba sila lang ang maaaring pagsuspetsahan sa pagkawala ng buwaya. Sa mas mabilis na paglutas sa pagkawala ng inahing buwaya, mas mainam kung magtutulongan nga ang lahat sa foundation.

“Ikaw gud ang bahala.”

Tumango lamang si Lando sa naging tugon niya. Sa halos ilang buwan na nakilala niya si Lando, batid niyang mahilig itong gumawa ng mga walang takot at mapangahas na desisyon. Mula sa kung ano ang sisimulang gawain sa pagsisimula ng araw hanggang sa mga nakikitang hindi makatuwirang pamamalakad sa santuwaryo na kinakailangang agarang iulat sa executive director. Sa isip-isip niya, hahayaan na lamang niya si Lando na gawin sa kung anong paraan nito gustuhin ang pag-iimbestiga. Basta’t itutuon niya ang oras sa nakaatang sa kaniyang trabaho.

Hindi siya tulad ni Lando na sisiyasatin ang lahat ng nagaganap at transaksyon sa santuwaryo. Hindi niya kayang busisiin kahit na ang pinakamaliit na detalye. Hindi tulad ni Lando, hindi niya kayang ilaan ang panahon at pansin sa katiyakan. Hindi niya nakikita ang halaga ng katiyakan.

May lihim ang bawat tao na patuloy nilang itinatago kahit na pilit kumakawala. Maraming lihim si Lando, ngunit malaya silang nakakaalpas sa kaniyang bibig. Mailap siyang magkuwento ng tungkol sa kaniyang buhay, ngunit sa tuwina’y aksidente siyang nakapagbabahagi ng ilang lihim. Minsan lamang siya magbahagi ng kuwento ngunit makapangyarihan ang mga salitang bumubulwak sa kaniyang bibig. Tulad nang magbahagi ito tungkol sa kaniyang panaginip.

Sa gitna ng imbestigasyon hinggil sa pagkawala ng inahing buwaya mula sa tubig tabang, may isang hapon na nagtagpo sila ni Lando sa tindahan sa labas ng foundation. Sa pagitan ng kinakaing choco lanay at iniinom na softdrink, nagkuwento si Lando tungkol sa kaniyang panaginip. Hindi sila malimit nag-uusap ni Lando ngunit masidhi ang emosyon nito noong haponng iyon. Ilang gabi na raw itong ginagambala ng mga panaginip tungkol sa inahing buwaya. Tandang-tanda pa niya ang mga tagpo sa panaginip. Kung gaano kalapad ang laki ng buwaya sa tuwing gumagapang ito sa lupa. Kung gaano ito kabigat nang bahagyang tumama ang pagkakahampas ng buntot nito sa kaniyang kanang paa. Kung gaano ito mabilis na gumapang sa pampang patungo sa karatig na ilog upang hanapin ang lagusan patungo sa tahanan nito sa Liguasan.

Tumakas ang tubig tabang na inahing buwaya. Gumapang ito nang gumapang palabas ng santuwaryo. Hindi ngumingiti si Lando na ikinukuwento ang lahat ng ito. Hindi niya tiyak kung seryoso si Lando sa sinasabi o baka nagpapatawa lamang. Maaari rin namang halusinasyon o imahinasyon lamang ang lahat ng ito. Gumapang ang buwaya palabas ng foundation, hinanap ang pinakamalapit na ilog, at saka tinunton ang agos ng tubig patungong Liguasan. Pinagmamasdan niya si Lando habang namumuo ang pawis nito sa noo at magiliw na iminumuwestra ang mga kamay. Lumagok siya sa baso kung saan humalo na ang natunaw na yelo sa softdrink. Muli siyang nakinig sa pagkukuwento ni Lando.

Ganito ang binabanggit sa panaginip: tumakas ang inahing buwaya sa santuwaryo bunsod ng paulit-ulit na siklo ng pagdukot sa mga kasama niya. Nagsimula sa isang matandang lalaking buwaya mula sa tubig tabang na mahaba at malapad ang pangangatawan. Kinuha ito ng tatlong lalaki noong nakaraang taon, binusalan ng makapal na tali sa bibig, at saka hinila patungo sa abandonadong kuwarta na hindi lalayo ng limangdaang metro sa santuwaryo. Hiniwa ang katawan nito, yinurak ang laman, dinurog ng pinong-pino ang karne, at saka inigib ang mga dugong pumapatak. Sumunod ang tubig tabang na amahing buwaya na halos labintatlong pulgada ang haba. Binusalan din ang bibig nito, iginapos ang kamay at paa, at saka dinala sa abandonadong kuwarta. Doon itinarak sa ulo ng amahing buwaya ang matalim na matalim na sundang at saka dahan-dahan itong iginalaw pababa sa buntot na pumupunit sa mala-goma nitong katawan. Kumakawala sa binusalan na bibig ng buwaya ang matiim na matiim na palahaw na animo'y humihingi ng saklolo sa kung sino mang makaririnig.

Marahang-marahan, tinalupan ang balat ng amahing buwaya. Maingat ang pagtatalop sa balat upang hindi ito masira, hindi ito tulad ng pagtagpas sa mga damong hinahawan sa kagubatan. Tinaga ng isang lalaki ang ulo ng buwaya at saka tinilad-tilad ang iba pang bahagi ng katawan nito. Kumuha ng palanggana ang isang lalaki at saka itinapat sa pumapatak na dugo ng buwaya. Piniga para sa pinakahuling patak. Ito ang siyang pangunahing hiling ng doktor na kinakailangan daw inumin ni meyor upang gumaling sa mga nararamdaman nitong sakit.

Saksi ang inahing buwaya sa lahat ng ito. Siya ang nakarinig sa matiim na palahaw ng amahing buwaya. Hindi man niya nakikita ang nagaganap, napapapikit ang nanlilisik niyang mata sa mga nadirinig. Matalas ang pandinig ng inahing buwaya sa kung ano ang hinihiyaw ng mga kasamang buwaya. Sa bawat pagtarak ng sundang sa katawan ng mga kasamang buwaya, ramdam din ng inahing buwaya ang diin at hapdi ng pagtusok. Batid ng inahing buwaya ang pagkakaiba nila sa mga buwaya mula sa tubig alat na inaalagaan din sa santuwaryo. Batid niya ang gahom na taglay nila na kakaiba sa mga buwayang nakahiwalay sa kanila ng bakod. Batid niya kung gaano kalinamnam ang kanilang laman kung ikukumpara sa laman ng mga galing sa tubig alat. Batid din niya ang maibibigay na lunas ng kanilang sariwang dugo sa mga tao na mayroong malubhang sakit. Lalong batid niya na matapos ang pagdukot sa amahing buwaya, siya na ang susunod na dudukutin ng tatlong lalaki. Kaya't upang mailigtas ang mga itlog sa kaniyang sinapupunan, minarapat niyang tumakas.

“Mutuo ka sa mga ginaingon nako?” tanong ni Lando.

Ang tanong na iyon ang naging hudyat na kinakailangan na niyang magsalita. Maniniwala ba siya sa sinasabing panaginip ni Lando o hindi? May tapang sa mga mata ni Lando habang tinatanong siya. Noong una, akala niya’y takot ngunit napalitan ito ng tikas na animo’y uhaw na uhaw na malaman ang totoong nangyari. Hindi siya agad nakapagsalita.

“Lahi ang naa sa akong damgo. Gipatay pod nila ang inahang buwaya. Napakompisal nako ang caretaker sa santuwaryo matag Sabado ug Linggo. Gisaysay niya sa akoa ang tanang nahitabo.” Nagbago na ngayon ang tono ng pagsasalita ni Lando. Napalitan ng lumbay ang kaniyang boses habang binabanggit na iba ang naganap sa kaniyang panaginip sa tunay na nangyari. Hindi nakatakas ang inahing buwaya, pinatay ito tulad ng mga naunang dinukot na buwaya. Napaamin ni Lando ang caretaker hinggil sa misteryo ng pagkawala ng mga buwaya.

Bago pa man siya nakapagsalita, nagtuloy-tuloy na sa pagkukuwento si Lando. Ilang gabi na raw siyang hindi nakatutulog sa nalaman. Noong una’y paligoy-ligoy pa ang tugon sa kaniyang mga tanong ng caretaker ngunit nasukol din niya ito sa bandang huli. Lumulubha ang kalagayan ng dating meyor ng lungsod na nagdudulot upang hindi na nito magawa ang mga kasalukuyang tungkuling nakaatang sa kaniya. Kinakailangan siyang pagalingin sa lalong madaling panahon. Ilang ulit nang nababalita ang pagparoo’t parito niya sa ilang ospital sa Singapore. Ilang doktor na rin ang nagbigay mungkahi hinggil sa natural na paraan ng pagbibigay lunas na maaaring maihandog ng dugo ng buwayang mula sa tubig tabang. Ito ang kadalasang iniinom ng mga mayroong malubhang sakit upang guminhawa ang kanilang pakiramdam. Ang inahing

buwaya ang siyang susi upang gumaan ang pakiramdam ng dating meyor ng lungsod.

“Mas maayo kung dili na lang ka manghilabot, mas malinawon pa ang imong kinabuhi,” ang bilin daw kay Lando ng caretaker ng santuwaryo. Paulit-ulit ang banta ng caretaker kay Lando na huwag na lamang makialam upang higit na maging tahimik ang buhay nito. Mas mainam din kung tuluyan na lamang daw tatapusin ang imbestigasyon kahit na hindi nalulutas ang kaso sa pagkawala ng buwaya. Bakit nga ba kailangang laging may maparusahan? Ang mga imbestigasyon nga noon ay natapos na lamang na walang tuldok at walang naparusahan. Batid din ng maraming kawani ng foundation kung saan napupunta ang ilang nawawalang buwaya at alam din nila kung anong ginagawa sa mga ito. Sadyang makapangyarihan ang ibang tao na kayang baluktutin hindi lamang ang batas ng tao kundi maging ang batas ng kalikasan.

Ibinebenta ang tinalop na balat ng buwaya sa ilang dayuhang negosyante at kadalasang ginagamit ito sa paggawa ng mamahaling sapatos, bag, at kung minsan ay damit. Ilang kilo rin ng karne ang nakukuha sa tuwing kinakatay ang laman ng buwaya mula sa tubig tabang. Paulit-ulit nang binabanggit na mas malasa at masustansya ito kaysa karne ng manok at baboy. Ngunit sa lahat ng ito, higit na itinatangi ang dugo ng buwaya kaya’t sinisimot kahit na ang pinakahuling patak nito. Pinipigang-piga. Kapaki-pakinabang ang dugo kaya’t iniwasang may masayang kahit na isang patak.

Wala na siyang maitugon sa mga ibinahagi ni Lando. Dumarating ang mga oras na ganoon na wala siyang mahanap na

salita na maaaring kumawala sa kaniyang bibig. Mukha rin namang hindi na hinihintay ni Lando ang kaniyang tugon. Sapat na ang masabi nito kung ano ang kaniyang nalalaman. Ngunit kung ano ang susunod na hakbang ni Lando ay hindi na nabanggit kahit na batid niyang nagkakasalungat ang kanilang pinaniniwalaan at patutunguhan.

Hindi pumasok si Lando ng tatlong araw matapos ang kanilang pag-uusap. Sakto rin na ipinatawag siya ng direktor ng foundation at sinabihang itigil na ang isinasagawang imbestigasyon. Iniisip niya kung mungkahi o utos ang pagpapatigil sa imbestigasyon kahit hindi pa nila ito natatapos, ngunit hindi na siya nagtanong o nagsalita pa.

Nang sumunod na araw, laking gulat niya nang makita si Lando na biglang sumipot sa trabaho. Nagbatian sila na tila hindi naganap ang kanilang pag-uusap noong nakalipas na araw. Magkasabay silang nagpalit ng uniporme sa HQ at saka tinungo ang santuwaryo upang bisitahin ang mga buwaya. Tulad ng lagi nilang ginagawa, mag-uumpisa ang kanilang trabaho sa pagbibilang ng mga buwaya. Isusunod nila ang paglalagay ng mga pagkain na kalimitan ay buhay na pugo o kuneho o kaya'y buhay na pusa kapag nagtitipid ang foundation. Tinatanaw nila ang trahedya ng pagtakbo ng maliliit na hayop at ang tuluyang pagdakip sa kanila ng mga buwaya. Sinasakmal ang mga buhay na pugo, kuneho, at pusa at saka sabay-sabay silang lalapain ng mga buwaya. Mainam para sa kalusugan ng mga buwaya ang protina. Pagkatapos nito ay magmamasid na sila habang nililinis ng dalawang katiwala ang santuwaryo. Tinitiyak nilang maayos ang lagay ng mga buwaya at walang anumang iniindang sakit o sugat na maaari nilang makuha

sa mga nagkalat na matatalas na sanga ng kahoy o nakausling bakal mula sa bakod ng santuwaryo. Inuuna nila ang bahagi ng mga buwaya mula sa tubig tabang at pagkatapos ay saka sila lilipat sa bahagi kung saan namamalagi ang buwaya mula sa tubig alat.

Walang nagsasalita sa kanilang dalawa. Ngunit si Lando na mismo ang pumutol sa katahimikan at nagsabing magsusulat siya sa DENR ukol sa kaniyang nalalaman. Hindi biro ang pagdukot sa mga buwaya mula sa tubig tabang at kinakailangan itong makalabas sa apat ng sulok ng foundation. “Kabalo ko na basin walay mahitabo labi na nga dakong pader ang kalaban pero kinahanglan ni himuon.” Hudyat ang pahayag ni Lando na susugal siya sa pagsusumbong sa DENR hinggil sa pagkawala ng mga buwaya. Walang pag-aalinlangan kay Lando kahit na malaking pader ang kaniyang titibagin at maaaring wala ring mangyari. Sa isang banda, nauunawaan niya ang pinanggagalingan ni Lando kaya’t hindi niya alam ang itutugon dito. May bahagi sa kaniyang nag-iisip na suportahan si Lando sa natuklasan. Ngunit, sa kabilang banda, hindi siya handang mawalan ng trabaho. Wala siyang sapat na ipon upang mamuhay sa lungsod nang walang trabaho, may ina at mga kapatid siya sa Bunawan na pinadadalhan ng pera para sa araw-araw na pangangailangan at pag-aaral ng mga ito. Kahit na batid niya ang dunong sa mga balak ni Lando, patuloy pa ring nagdidigmaan ang mga agam-agam sa isip niya: Papaano nga ba isusuplong ang mga indibiduwal na dapat sana’y pinagsusuplungan? Papaano lalabanan ang gahom ng ilang may gahom na patuloy na sumusupil sa iba’t ibang anyo ng karapatan ng tao at hayop?

“Huna-hunaa sa kung kinahanglan ba g’yud ni. Basin naa pa tay kinahanglan himuon na lahi na butang.” Ito ang mga salitang hindi niya napigilang lumabas sa kaniyang bibig. Pinayuhan niya si Lando na pag-isipan muna ang mga gagawin nito. Mas maraming bagay ang dapat pagtuonan ng pansin kaysa mga bagay na wala nang tuwirang epekto sa mga tao. Ngumiti lamang si Lando sa naging tugon niya.

Walang umiimik sa kanila habang binabagtas ang daanan pabalik sa HQ. Pagpasok dito ay umupo siya sa bakanteng upuan kaharap ang isang salamin habang nagtungo naman sa kaniyang locker si Lando. Nasa likuran niya si Lando ngunit natatanaw niya mula sa salamin ang ginagawa nito. Magiliw itong sumisipol-sipol na animo’y walang banta ng peligro mula sa nais nitong suunging laban. Hinubad ni Lando ang unipormeng kanilang isinusuot sa tuwing pumupunta sa santuwaryo. Nasulyapan niya ang namimintog nitong braso at malapad na balikat. At saka nito isinuot ang isang pulang polo at maong na pantalon. Ilang saglit pa, inayos nito sa kaliwang pulso ang isang Unisilver na relo.

“Nagdamgo ko sa inahang buwaya.”

Gusto niyang sagutin si Lando na wala siyang interes na makinig sa mga kuwento nito kaya’t tigilan na ang kung ano-anong matalinghagang pahayag tulad ng pananaginip muli sa inahing buwaya, ngunit pinigilan niya ang sarili. Sa loob-loob niya, wala siyang panahon upang magsayang ng oras na makipagtalo at marami pa silang kinakailangang gawin.

“Nangayo siya’g tabang.” Pinagmamasdan niya si Lando sa salamin habang nagsasalita. Hindi niya maunawaan kung ano na nga ba ang seryoso sa hindi sa lahat ng binabanggit nito.

Ngayon, napanaginipan na naman daw niya ang inahing buwaya at humihingi ito ng tulong.

“Maaghop ang mata sa inahang buwaya,” dagdag pa ni Lando sa kaniya. Hindi na siya nagsalita at pinapahalata na kay Lando ang pagkainis dito. Maamo at nagsusumamo raw ang mga mata ng inahing buwaya na humihingi ng tulong. Ibinaling na lamang niya ang tingin mula sa natatanaw na imahen ni Lando sa salamin patungo sa nahahagip ng kaniyang mata sa bintana. Nasusulyapan niya ang ilang bahagi sa santuwaryo ng mga buwaya mula sa tubig tabang. Taimtim ang ekolohiya sa santuwaryong nasilayan niya, tumatama ang silahis ng araw sa balat ng buwaya at tanging nagsasalimbayang himig ng hangin at dahon ng puno ang madirinig.

Sa palagay niya’y hindi na talaga magpapaawat si Lando sa binabalak nitong pagsusumbong sa DENR. Siya ang kinakabahan sa gagawin ni Lando ngunit alam niyang hindi niya ito mapipigilan sa kung anumang balak nitong gawin. Mula sa nakikita sa labas ng bintana, panakaw niyang sinulyapan muli ang imahen ni Lando sa salamin. Suot-suot nito ang isang pulang polo at tangan ang Unisilver na relo. Papasok na siya sa shower room nang biglang magpaalam si Lando at magbigay ng isang matamis na ngiti bago tuluyang lisanin ang HQ.

Noong gabing iyon, naging mabigat ang kaniyang pagtulog. Hindi niya batid kung nananaginip siya o halusinasyon lamang mula sa mga kuwento ni Lando tungkol sa inahing buwaya ang nagaganap sa kaniyang isip. Nagtagpo daw sila ng inahing buwaya mula sa tubig tabang sa santuwaryo. Tahimik ang paligid. Walang umimik. Kapwa sila nakatanghod sa isa’t isa. Nangungusap ng mata

sa mata. Balat sa balat. Doon niya nasilayan ang namumukod-tanging kaluguran sa pagtitig ng buwaya. Animo’y sibat ang malugod na pagtitig na hindi niya mawari kung nanunumbat ngunit nanunuot sa kaibuturan niya. Doon din siya nagkaroon ng maliwanag na realisasyon: nakakulong ang inahing buwaya sa santuwaryo, siya ang nangangasiwa rito, ngunit tulad ng inahing buwaya, ramdam niyang tila nakagapos din ang kaniyang mga kamay sa pagkakapinid sa nakikita at nasusulyapan.

Buong gabi siyang minulto ng imahen ng bangkay ng lalaking natagpuan sa tinitibag na abandonadong gusali sa Matina. Hindi siya masyadong nakatulog sa kaiisip. Malakas ang kutob niyang si Lando nga iyon ngunit wala siyang paraan upang matiyak ito. Walang katiyakan ang punong-puno na posibilidad na natatanaw ng kaniyang mata at nauulinigang balita sa radyo’t telebisyon.

Magdadalawang linggo nang hindi pumapasok si Lando sa trabaho. Walang balita kung umalis na nga ito o babalik pa ba. Maaga siyang gumising upang maghanda sa pagpasok. Nilalakad lamang niya ang foundation mula sa inuupahang bahay sa liblib na bahagi ng lungsod. Ito ang bahagi ng ibang mukha ng lungsod, na kaiba sa maunlad na imahen ng mga nagtatagisan at matatayog na gusali, at nagbubuhol-buhol na trapiko sa downtown. Sa lugar na kinatitirikan ng foundation, mababanaag pa ang malaking bahagi ng kabundukan at matatandang puno na pinaglalagian ng iba’t ibang uri ng hayop at maging insekto. Sa matataas na bahagi ng lunan ng foundation, masusulyapan na ang magkakadikit na bulubundukin ng Bukidnon. Sariwa at banayad ang hangin at

paligid sa dakong ito ng lungsod. Animo’y malayo sa dahas at trahedya na kadalasang ibinabalita sa telebisyon.

Saglit siyang napatigil sa kanilang HQ nang mapansin ang nakapaskil na pabatid hinggil sa paghahanap ng bagong biologist para sa santuwaryo. Isang posisyon ang bakante at kinakailangang punan sa lalong madaling panahon. Anim silang kasalukuyang biologist ng foundation na may kani-kaniyang toka sa buwaya, agila, usa, unggoy, at iba pang hayop. Maaaring magdadagdag ang pamunuan ng bagong biologist kaya’t mayroong pabatid para rito. Maaari rin namang tuluyan na ngang umalis si Lando sa trabaho. Ngunit kinutuban na naman siya na maaaring kay Lando nga ang bangkay ng lalaki sa abandonadong gusali kaya’t hindi na talaga ito babalik. Maaaring may alam ang executive director ng foundation kung nasaan si Lando o kung ano nga ba ang nangyari dito.

Minabuti niyang magtungo sa tanggapan ng kanilang executive director upang magtanong kung bakit mayroong bakanteng posisyon para sa isang biologist. Pagpasok niya sa pintuan ng tanggapan, laking gulat niya nang bumungad sa kaniya ang nagkumpulang tao. May kasiyahang nagaganap sa loob. Nilulunod siya nang pagtataka lalo na’t puno ng tao’t bisita ang tanggapan na hindi laging nangyayari. Nang anyayahan siyang pumasok, wala na siyang nagawa kung hindi makisama sa nagaganap na salusalo.

Naroon ang dating bise-alkalde ng lungsod na pinalilibutan ng mga bisita. Maliit lamang ito sa personal, iba sa tuwinang imahen na nakikita niya sa lokal na telebisyon. Siya raw ang kumakatawan ngayon sa nakababata niyang kapatid na babae na kasalukuyang alkalde ng lungsod. Batid ng lahat na hindi niya

kapalagayan ng loob ang kapatid na alkalde lalo na't mas may tiwala rito at ito ang laging pinapaboran ng kanilang ama. "Kaon lang mo. Daghan og food karon." Paanyaya ng dating bise-alkalde ng lungsod na bumaba sa kaniyang posisyon dalawang araw matapos maganap ang sunog sa isang gusali na dating kinatitirikan ng isang mall noong nakaraang taon. Sa abandonadong gusali ring iyon natagpuan ang bangkay ng lalaki na ang hinala niya ay kay Lando.

"Thanksgiving ni sa inyohang tabang," wika ng dating bise-alkalde. Pasasalamat daw ang pakain sa malaking tulong ng lahat sa kanilang ama na dating meyor ng lungsod na kasalukuyan ngayong nasa Maynila. Gumaan na raw ang pakiramdam nito mula sa sakit na iniinda. Isang bukas na lihim sa mga tao sa lungsod ang dinaramdam ng dating meyor. Katabi ng dating bise-alkalde ang executive director, board members, at iba pang sponsors ng foundation.

Nagtungo siya sa isang sulok katabi ng mga pagkain. Nawala na sa isip niya na tanungin ang executive director kung bakit naghahanap ang foundation ng bagong biologist. Saglit din siyang nakalimot sa imahen ng bangkay ng lalaking naka-pulang polo at Unisilver na relo. At saka niya naramdaman ang kagabi pa niyang iniindang gutom. Katatapos lamang niyang magpadala ng pera para sa ina at mga kapatid sa Bunawan kaya't tinitipid niya ang natitira pang suweldo. Naalala niyang hindi pa pala siya naghahapunan at nag-uumagahan upang makatipid. Nagtungo siya sa mesa kung nasaan ang mga pagkain. Kumuha siya ng isang plato. Naroon, nakahain, tila nag-aanyayang kuhanin ang iba-ibang putahe ng ulam at prutas. Mayroong durian, mangosteen, lanzones, lawoy, humba, sinuglaw, ginataang langka, at sisig. Sumandok siya

ng isang takal ng sisig sa plato, at naglagay ng kaunting kanin. Matapos niyon, muli niyang tinungo ang sulok na bahagi ng opisina. Nag-aanyaya sa kaniyang plato ang naghalong laman at animo’y taba sa sisig na umaapaw sa sangkap nitong ahos, sibuyas, at sili na nilagyan ng toyo at kaunting mayonnaise. Patuloy sa pag-uusap-usap ang bawat isa sa tanggapan. Mayroong humahagikgik at mayroon ding seryoso sa kanilang kinakausap. Sumubo siya ng isang kutsara ng sisig. Higit na malinamnam ang sisig na ito kaysa ibang sisig na natikman niya. Iba rin ang tekstura ng nginunguya niya na tila nanunuot ang lasa ng taba at mantika sa mismong karne. Tila naiiba sa karaniwang karne ng baboy na isinasahog sa sisig. Nagpatuloy siya sa pagsubo hanggang sa maubos ang lahat ng nasa kaniyang plato. Nang tuluyan nang mawala ang kanina pang iniindang gutom sa sikmura, saka muling sumagi sa kaniyang isip ang imahen ng nakahandusay na bangkay ng lalaking nakasuot ng pulang polo at Unisilver na relo sa tinitibag at unti-unting gumuguhong gusali. Ilang sandali pa, dali-dali siyang lumabas ng tanggapan at nagtungo sa gilid nito. Doon bumulwak ang kaninang sinusubo lamang niya sa bibig, salit-salitan ang pagbulwak ng mga nginuya at nadurog na pagkain, animo’y ayaw tanggapin ng kaniyang sikmura.